

УДК 811.161.2'373

І. О. Васютенко,
аспірант

(Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди)

**ЕМОЦІЙНО-ЕКСПРЕСИВНА ЛЕКСИКА ЯК ЗАСІБ УВИРАЗНЕННЯ В ІНДИВІДУАЛЬНІЙ
МОВНІЙ КАРТИНІ МИКОЛИ БАЖАНА**

У статті розглядається емоційно-експресивна лексика як засіб увиразнення на позначення внутрішнього світу в індивідуальній мовній картині М. Бажана. Зроблено спробу з'ясувати семантичні та функціональні особливості емоційно-експресивної лексики в поетичній мові митця та основні засоби вираження емоційності.

Мова як засіб порозуміння є не тільки проявом думки, але й почуття, емоції, експресії.

За "Термінологічною енциклопедією", експресивність (вираження) – ознака інтенсифікації значення слів за шкалою зменшення та збільшення різних денотативних і конотативних ознак, зокрема, логічного змісту, оцінок й емотивності. Експресивність переважно пов'язується з різними видами оцінок й емоціями суб'єкта мовлення й виступає засобом увиразнення тексту [1: 139]. Відомий український мовознавець В. А. Чабаненко під експресивністю розуміє підсилену виразність, соціально й психологічно мотивовану властивість мовного знака (мовленнєвого елемента), яка підсилює, загострює увагу, активізує мислення, викликає почуттєву напругу слухача (читача). Виразним, на його думку, є будь-який знак, і тому доцільно під експресивністю розуміти підсилену виразність. Поняття "експресії" учений тлумачить як інтенсифікацію (збільшення, підсилення) виразності.

Якщо експресія виявляється лише на мовленнєвому рівні, то експресивність буває як мовленнєвою, так і мовною. Мовленнєва інтенсифікована виразність пов'язується з планом цілеспрямованого вживання, актуалізації лінгвальних одиниць, із планом їх постійного функціонального "освіження", оновлення, а мовна – з їх константною, узуально закріпленою конотативною ознакою. Мовленнєва експресивність панує над мовною і є постійним джерелом збагачення останньої [2: 8].

Експресивність тісно пов'язана з емоційністю, що призвело до ототожнення деякими вченими цих понять. "Експресія пов'язана не лише з емоційним та образним (художнім), а й іншими планами вислову – вольовим, естетичним, соціально-оцінним, семантичним, нормативним і т. п." [2: 7]. Тому експресивність набагато ширша за емоційність у мові.

Актуальність теми дослідження зумовлена тим, що тривалий час поза увагою залишалася поетична лірика автора, мало досліджена експресивна лексика як засіб увиразнення поетичної мови Бажана.

Метою статті є з'ясування семантичних і функціональних особливостей експресивної лексики в поетичній мові Миколи Бажана, основних засобів вираження емоційності.

Поетична спадщина Миколи Бажана – надзвичайно складне, різноманітне й суперечливе художнє явище, що досить повно й характерографічно передає специфіку епох, у які митець жив і працював. За його творами можна простежувати й досліджувати культурно-духовні й інтелектуально-образні зміни, що відбувалися в українському суспільстві та національній художній свідомості. Поезія Миколи Бажана виступала речником пріоритетів часу, доби, певної стадії соціумного розвитку.

З погляду використання українська лексика є розгалуженою системою лексичних шарів, кожен з яких об'єднує в собі слова певної сфери використання або призначення у процесі мовного спілкування.

Основу лексичного складу мови становить загальноновживана лексика, що вживається в різних жанрах усіх стилів і є стилістичним тлом (фоном) для інших шарів лексики, яким притаманне певне стилістичне забарвлення. Для загальноновживаної лексики не властиве оцінне чи емоційно-експресивне забарвлення. Емоційно-експресивні слова, крім понятійного, мають ще й емоційне значення, вказують на позитивну або негативну оцінку й тому мають експресію (тобто сильне вираження змісту чи емоцій). Така лексика служить для інтенсивного вираження почуттів, емоцій, позитивних чи негативних оцінок, вона здатна викликати уявлення й асоціації.

В активному фонді поетичного словника М. Бажана значне місце займає емоційно-експресивна лексика. Н. Костенко зазначає, що майстерність Бажана полягає в умінні "виплавляти" емоцію, поетичне забарвлення з будь-якого матеріалу [3: 73]. Передусім, треба виділити ту лексику, яка має емоційність вже в своєму етимологічному значенні. Це органічно емоційні лексеми. Тут представлені слова з двома сторонами характеру емоційності: позитивним і негативним. Поет вживає лексеми, які мають позитивно забарвлене значення, передають почуття **радості**: *Солдатські сльози, трудні і нечасті, / Краплини сили й радості живі, – / їх не стидались в цім великім щасті / В цю добру днину душі бойові*; почуття **щастя**: *І прийде день, і щастя ступить в славі, / За кривдою прокладений кордон*; почуття **любові**: *Він тільки чув, як серце / палає від любові, / Лише промовив перші / слова "Товариші!"*; почуття **захвату**: *Тоді між творчістю й трудом розтрито різницю, / І в творчій захваті всеможний труд таїться, / І творчий захват – в кожному труді*.

Вдається Бажан і до слів з емоцією негативного характеру почуття **жаху**: *Багрово-чорні сполохи блукали, / По занімілій від жаху землі, / Кривавили злим відблиском квартали, / Бруднили жител кийських шпиль; почуття зненавиди*: *Дзвени ж, зненавидо, / як дзвонять громохкі мости, / Високі мости сталюого польоту набоїв!*; почуття **гніву**: *Нас двадцять п'ятий Жовтень в битву кличе, – / Пекучий гнів нам сповнив серце щирсть; почуття горя*: *Це тужний батько, ставши край могили / Дочки своєї, знятої з петлі, / Гукає рідних, щоб ішли і мстили / За горе української землі; почуття бід*: *Босоніж присок перейду, / прорву биду, мов чад, мов тьму, / і свій солдатський хліб прийму, / як всі, в однім ряду; почуття люті*: *Там душу я ще більше спік / Огнем печей і жаром люті, / Розбив кайдани, паном скуті, / Убив прикажчика і втік; почуття страху*: *Неначе в дім батьків, / Надійний, звичний, добрістю зогрітий, / На ці віками витерті ступені, / На ці вітрами викришені плити / Я без покори й остраху ступив; почуття смутку*: *В непривітній хатній порожнечі / Шелестить, як миша, смуток твій; почуття тривоги*: *Від неї відсахуюсь, / повна іще потайної тривоги, / і морок раптовий між нами, / між мною й тобою проліг; почуття болю*: *Тільки зі срібним поруч / чорним пройнявся спомин, – / води каналів хворих, / сходи в потворній плісені, / морок зогнилих жител, / траурних женщин гомін, / очі дітей старечі, / болем у нам'яті вписані; почуття муки*: *Якщо уважно глянеш їм на руки, / В їх лиця й очі пильно зазирнеш, – / Побачиш душі, стиснуті від муки; почуття одчаю*: *Я бачу оселю у пальмовім гаї, / Не схожу й подібну на села у нас, – / Закляду в багні, задубілу в одчаї, / Де втрачено простір, загублено час; почуття печалі*: *Пахне крізь розкриті вікна / Моря гострий хміль. / З хмелю, з шалу чи з печалі / Серце скрикнуло в тобі?; почуття туги*: *Тут над могилою глибокою, як туга, / Над ямою зчорнілою, як рана, / Восстанне вкриє тихе тіло друга / Китайка стягів, тепла і багряна.*

Як бачимо, емоції негативного характеру переважають над позитивними.

Особливо сильне враження справляє на читача (слухача) зіткнення конкретного з абстрактним: *Він простягає руку, – / кості, жили, шрами, / жадобу, спрагу, вимогу, биду. / Я закричу. Завию. Ниць впаду; З ким поділити неподільний біль? / Не все було самотністю і болем, – / був труд, і гурт, і регіт згаряча, / і шум весни, і захват волейболом, / і хлопець хлопцем, і дівчачим дівчачим.*

Семантико-стилістична напруга збільшується при використанні корелятивних пар: *Тривожно зашумів і стихнув люд в лісах. / Козак і хлоп, челядник і монах / Почули крик пророчих півнів третіх; Не доживем, стара? Ну що ж, – так інші будуть, / Такі, як я і ти, не животіть в біді, / А жити в радості, й ці люди не забудуть / Бійців, які за них погинули тоді; І ось підвелось, хрипить і реве / Серце передсмертне, що ледве, що майже, / Що трохи померло й що трохи живе; В людей замало в серці ран. Зате багато дір; Проклятий орле, вбійнику двоголавий, / Предсмертним криком крикни й занімій!*

Експресія, породжувана логічно й семантично різноплановими зіткненнями, завжди підсилюється елементами, що граматично оформлені у вигляді однорідних членів речення: *Мов потопельниця, плином прибіта до пристані, / біля рукастого, терням обвитого пакола / впала вона, очманіла, півгола, розхристана, / мовчки лежала – не скніла, не вила, не плакала, / і не було анікого на тисячі й тисячі / кроків, і років, і тропок, і строків, і просторів, / тільки вона, тільки хрест, над безоднею тисяч, / і самота, і пустеля, і горе десь осторонь; Проснулась в родички з Холодної гори, / два місяці пролежавши в гарячці / на кривоногій, ветхій розкладачці, / метаючись з тривоги і жару, / і вибрела на вулиці пустинні, / пострижена, збентежена, слаба, – / десь там на мене друзі ждуть повинні, / там мій обов'язок, / і труд мій, / і судьба; Він цілував і марив. / Він зганьблював і гнав, / сміявся і судив, / Твердів у захваті, / тремтів у гніві й кликав, / Але ніколи він шматком сирих м'ясив / Не звальювався.*

Вживання антонімічного контрасту у поета сприяє яскравішому вираженню думки і супроводжується певними емоційно-експресивними барвами внутрішнього світу: *І струмів внутрішніх невидна течія / Мене підхоплює, і тягне, і несе / Крізь пережите все і крізь віджите все, / Крізь далеч дум і діл, крізь радощі й жалі, / Крізь літ красу і жах, крізь навісні вітри, / Крізь дим, і чад, і жар на спаленій землі; По вінця повні ярості й любові, / Стояли ми замислені й тяжкі; Так, я кричу в ночі. Так, я мовчу й кричу / Крізь тьму і звуки тьми, крізь тугу й німоту; Я жив би двічі і помер би двічі, / Якби було нам два життя дано, / Щоб людству чесно глянути у вічі, / Незганьбленим зберігши знамено; вживання антонімічних словосполучень: Не бійся щасливого болю. Не відхиляйся вбік; І чуєш тіла кожним / наповненим куточком / Своє тривожне щастя, / розряди життєві.*

М. Бажан володіє гострим пером. Рядки його поезій сповнені гнівом, осудом і священною ненавистю до ворогів Батьківщини: *В нас клятва єдина і воля єдина / Єдиний в нас клич і порив: / ніколи, ніколи не буде Вкраїна / Рабою фашистських катів!; Ви кинетесь у розпачі сліпма / Назад в свої барлоги і осади, / Та марно, пси, – пощади вам нема. / Нема пощади!; Він бив їх. Бив штиком, прикладом, / Всім тілом бив, всім гнівом бив, / і подолав, і захистив / Ще п'ядь землі під Сталінградом; Зваж кожну міну, щоб їх м'ясо рвала, / Змір кожну кулю, щоб їх серць сягла!; сповнені слова відвагою і хоробрістю захисників рідної землі: Боєць, напившись волзької води, / Відчув – вона йому терзас душу: / Умри, а стій! Умри – не відійди! / – Я так зроблю! Я вистою! Я мушу!; Вони все знали, все переборили – / Жагу і голод, жах і печію, / І ранені хрипіли: – вмру? Ніколи! / я виживу. Я вистою. Я вб'ю; сповнені співчуттям, болем, любов'ю до жінки, матері, дівчини: Він ніс її. Він приглядався до неї. / Він бачив муку на худім лиці, /*

Тонкої рани трепетні зубці / На бідних грудях жєничини цієї; Вона була незвична і чудна, / Незнана жінка не його любові, / Але страшно б наготою крові / з його життям зріднилася вона; Це скорбна мати, звівши чорні руки, / Благословляє воїнів-синів, / Щоб відплатили ворогу за муки, / За сльози українських матерів; І бідні квіти, зроєні в нужді, / В неволі й смутку змученого міста, / кладуть дівочі руки молоді, / Як дар любові, на броню танкіста; В кольчужні кільця дівчина влете / Свого волосся пасмо золоте: / "Нехай воно, в залізну вплившись сіть, / Юнацьке серце в битвах захистить, – / Коли б це серце ляком пройнялось, / То сивим стало б золото волось".

Художньою прикрасою, традиційним прийомом емоційно-експресивного тонування у поетичному тексті М. Бажана виступають дієслова-імперативи, які передають підвищену внутрішню динаміку: **Візьми ж**, зненавидо, це серце, / його засихать не лиши; **Рости**, і **зривай** оболонки, і **ветхі зривай** шкаралущі, / О радосте, зерно майбутнього, радосте, зерно сердець!; Ах, колонади тонкостеблх струй, / Ах, дощ химерний – в прорізах і стрілках, / **Хитайся і злітай, хитайся і лютуй**, / Троци в трикутничок знайомого причілка.

При зіставленні семантичних одиниць експресія підсилюється за рахунок синонімії, яка має на меті урізноманітнити семантичну палітру вислову, вточнити і повніше охарактеризувати щось: Як часто слово "смерть" звучить у людській мові, / **Захвилювавши** мисль, **стривоживши** чуття, / Та не лякається його більшовикові, – / Ти з нами і для нас, товаришу Життя; Не жалів я юності, й не даром, / бо горить на чолі зоря / і **не стогне, не скрегоче** пожарами / України роз'ятрений яр; **Криком** би груди **роздерти**, / **Роздряпати** зойком ніч, / Та вміє зустріти смерть він – / **Не впасти, не клякнути** ниць.

Особливо притаманна поетичній мові Бажана метафоризація як важливий засіб емоційності мови. Він вишукував у мовних надрах свіжі й виразні метафоричні явища, які зворушують читача (слухача), викликаючи глибокі емоції та дають змогу глибше розкрити всю складність психічного світу людини: Священне море мови омиває / Затоки роздуму й любові береги; Коли серця на кореню розхитано, / Що оповім коханці я своїй? / З усіх кутків душі позмітано / Любові порох золотий; Півмисль і півслово огромне й убоге, / Недоносок душі – о, як тяжко йому / Тягти свій живіт, безголовий, безногий, / Задивлений пупом у вічність і в тьму; Нудьга це неситий душі лейкоцит, / Що тілом своїм, непорушним і бистрим, / Вгортає, висмоктує мудрість і пристрасть, / Як спрут, заповзаючи серцю під спід.

Поетична мова Бажана особливо багата на асоціації. На асоціативності ґрунтуються міцні й динамічні образи Бажанової поезії, що передають напружену емоційність: **І чорнів чавун облич**; Ми чуємо **гарчання луте й хижє**, / Собака воєн зводиться, сліпа; **І в корчах передсмертних завихрився гас**, / до стелі метнувся, хитнувся і згас; Тому **влютовуєм ми в ребра кожне серце**, – / **Так цвях вганя в будівлю будівник**; **І пальці загострених рук наливаються люттю і криком**, – / **Так набирається злою вакциною шприц**; Там, де кінчалась сто сьома верства, / вийшов на насип хтось темний і став, / **шурбобом волі** скрутив уста, / а полем гуркіт виростав.

Усю складність внутрішніх переживань поет виражає в порівняннях, де розкривається емоційна палітра його душі: **Кості зламати, і випростать корчі**, / І м'язи по швах життеродних розшиють, / **Щоб розпач розкрити, як родива творчі**, / **Як Кесарів розтин душі**; І він звелів в своїй завзятій вдачі / **Покласти місто там, де, з гір б'ють, / Могутньо й буйно клекотять ключі**, / **Немов серця його людей, гарячі**; Розводячи руками, всміхається Миронич; / На вилицях широких, **як зайчик сонця**, – **сміх**; **Сотні сердець – як один барабан**; **Серце – як лід**; В очах / Задумана й пильна глибінь супокою, / **І серце напружилось перед грозою**, / **Як птиця, щоб раптом порватися в змах**.

Нагнітання – улюблений засіб поетової стилістики, яке діє переважно в психологічному плані й відтворює граничну напругу всіх людських сприймань. Поет нагнітає іменники: **І вирватись крізь безнадію й втому / з падіння, з прірви, з смерті, з тяготи**; прикметники: **Хай б'ють об руїни будівель прибої / упертих, невагомних, тупих** канонад; дієслова: **Сталь на сталь найшла, гримнула, вдарила, зіткнулась**.

Реальність подій простежується зоровим і слуховим сприйняттям через метафору: **Виблискують, як три мечі**, / **Три постріли підряд**, / **І влязть, чорну сталь рвучи**, / **В німецький танк снаряд**; **Ще канонада стогне за горбками**, / **Ще стелиться над містом чорний дим**, / **Ще пахнуть смертю обгорілі ями**, / **І, скрикнувши, обвалюється дім**; **Ревуть мотори. Йде пальба** / **По німцях навздогін**; / **Три чорні танки з-за горба** / **Вилізять з трьох сторін**; **Щит тисне щит**, / **Тріщать кістки й списи**, / **Предсмертний зойк**, / **Захриплі голоси**.

Експресію внутрішніх почуттів поет переносить і на змалювання пейзажу: **Печальних птиць осінній переліт** / **Накине тінь і зникне над полями**, / **І поповзуть смеркові тихі плями** / **Мохами теплими закурених боліт**.

Предмети втрачають звичні обриси, набуваючи нової якості – все у Бажановому світі ніби сходить зі свого узвичаєного місця. Динамізм – це те, що часто покладено в основу художнього образу, що породжує химерні образи і картини. Проаналізувавши емоційно-експресивну лексику, дійшли висновку, що поетичній мові Миколи Бажана притаманні: героїчна спрямованість; широка історична і філософська перспектива задумів; суворі дисципліна думки; зрима пластика слова; психологізм; синтетичність образів.

Зосередження на певному відрізку тексту цілого комплексу різних стилістичних прийомів суттєво підвищує експресію Бажанової лірики, виокремлює найбільш значущі ділянки тексту і великою мірою визначає його індивідуально-стильову своєрідність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Селіванова О. Сучасна лінгвістика. Термінологічна енциклопедія / О. Селіванова. – Полтава : Довкілля – К, 2006. – 716 с.
2. Чабаненко В. Стилістика експресивних засобів української мови / В. Чабаненко. – Запоріжжя, 2002. – 351 с.
3. Костенко Н. Поетика Миколи Бажана / Н. Костенко. – К., 1971. – 214 с.
4. Адельгейм Є. Микола Бажан / Є. Адельгейм. – К. : Дніпро, 1974. – 253 с.
5. Бажан М. Твори в чотирьох томах / М. Бажан. – Т.1. – К. : Дніпро, 1984. – 637 с.
6. Про Миколу Бажана. Літературно-критичні статті, есе. – К., 1984. – 335 с.

Матеріал надійшов до редакції 01.04. 2011 р.

Васютенко И. А. Эмоционально-экспрессивная лексика как средство выразительности в индивидуальной языковой картине мира Николая Бажана.

В статье рассматривается эмоционально-экспрессивная лексика как средство выразительности для обозначения внутреннего мира в индивидуальной языковой картине Н. Бажана. Сделана попытка выяснить семантические и функциональные особенности эмоционально-экспрессивной лексики в поэтическом языке художника и основные средства выражения эмоциональности.

Vasiutenko I. O. Emotional and Expressive Lexis as the Means of Expression in the Mykola Bazhan's Individual Language Model of the World.

The article deals with the emotional and expressive lexis as the means of expression outlining the inner world in the M. Bazhan's individual language model of the world. This is the attempt to present the semantic and functional peculiarities of the emotional and expressive lexis and the main means expressing the emotionality in the artist's poetical language.